

Т.В. Ковтунович

АКТУАЛІЗАЦІЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ САМОСВІДОМОСТІ В ЕПОХУ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

У статті розглядаються особливості формування національної самосвідомості в епоху глобалізації. Висвітлюються психологічні явища, що проявляються в інтеграційних процесах і впливають на самовизначення національних та етнічних спільнот.

***Ключові слова:** глобалізація, національна самосвідомість, націотворення, Я-концепція, архетипічний канон, свідомість, несвідоме.*

Постановка проблеми. Починаючи з минулого століття, коли національна ідея мала глобальне поширення, коли саме нація як форма консолідації суспільства виступила джерелом і мірилом легітимної влади (свідченням цьому є дві міжнародні організації – Ліга Націй та ООН), процес націотворення став рушійною силою духовного, економічного та соціально-політичного розвитку.

На сьогоднішній день ситуація у глобальному масштабі дещо змінилась, можливо навіть ускладнилась. Про актуальність ідей націотворення свідчить інтенсивне поширення націоналізму, особливо етнічного та релігійного, не дивлячись на те, що все більше множаться уявлення про неминуче відмирання національних структур. Ці уявлення як безперечний аргумент мають те, що ми рухаємося у напрямку інтегрованого глобального простору, де національні розмежування розчиняться, або втратять вагоме політичне значення. Однак світові суспільні процеси останнього десятиліття засвідчують протилежне. Внаслідок процесів глобалізації, результатом яких є стирання етнічних та лінгвістичних особливостей, національні цінності знову актуалізуються. Підйом етнічної самосвідомості та його політичні імплікації, обумовлені наростаючою незахищеністю етнічних і мовних груп, особливо малих, і їх прагненням відстояти свою самобутність в умовах глобального світопорядку. В таких умовах процес націотворення набуває особливо динамічного характеру, особливості якого впливають на майбутню картину світового устрою.

Метою статті є спроба проаналізувати особливості суспільних психологічних явищ, пов'язаних із націотворчими процесами в епоху глобалізації. Виявити фактори, що впливають на розвиток національної самосвідомості, її роль як соціально-психологічного феномену в інтенсифікації світових соціальних відносин, у поглибленні суспільних зв'язків та інститутів.

Виклад основного матеріалу.

Більшість сучасних дослідників, а останнім часом і не лише гуманітарії, бачать в глобалізації виражене негативне начало. Глобалізація – складна, багатогранна і суперечлива, тому і вимагає як і будь-яке явище світового масштабу широкого багатоаспектного аналізу. Суперечливість її полягає в існуванні тих позитивних і негативних моментів, які вона несе в процесі свого поширення. З одного боку, людина зокрема і нація в цілому повинні бути

більшою мірою «соціально мобільними», ніж у попередні епохи, більш інтелектуальними, творчими. З іншого боку, на перший план виходить проблема національної спадщини, можливості зберегти все те унікальне, що складає національну культуру.

В сучасному світоустрої спостерігається інтенсифікація світових соціальних відносин, що визначаються як глобалістичні та характеризуються такими суспільними процесами:

- прискорення і збільшення всіляких транстериторіальних зв'язків та переміщень завдяки великому прогресу різноманітних комунікаційних засобів;
- транснаціональний характер потенційних загроз безпеці, пов'язаних з наявністю зброї масового знищення, з екологічними проблемами; інтернаціоналізація економіки;
- поширення певних ідеологічних принципів – основ демократії, капіталістичного підприємництва та ринкових механізмів;
- поява нових суб'єктів світової політики – від неурядових організацій до системи міждержавних інститутів і міжнародного права;
- розповсюдження уніфікованої маскультури і етики [8, с. 113].

З огляду на вище наведені особливості, що характеризують світовий суспільно-політичний розвиток, виникає занепокоєння: чи залишається в такому конгломераті масштабних світових процесів місце для унікальної етнічної та національної ментальності. Гіпотетично можна стверджувати, що багатогранність, мінливість, адаптивність національної ідеї забезпечує її виживання, яке обумовлене самою сутністю національного принципу, його універсальністю, вузьким та одночасно фундаментальним змістом. Важливо те, що ця ідея завжди виступає в симбіозі з іншими, практично будь-якими, ідеологічними і світоглядними ідеями в залежності від конкретно-історичних умов.

Минуле сублимується у теперішнє і створює умови для майбутнього розвитку. Етнос має можливість самоідентифікуватися завдяки сформованій самосвідомості, та співставивши себе з іншими народами та їх минулим може усвідомити своє місце в світі. Генеза національної самосвідомості являє собою довгий історичний процес. Зародилася самосвідомість на повсякденному етнопсихологічному рівні. Це пов'язано з дією одного з базових соціально-психологічних механізмів розвитку людської свідомості в цілому, з формуванням та викоріненням в психіці представників тієї чи іншої спільноти антитези «ми» і «вони». Усвідомлення себе як члена певної групи, цілісності («ми») як раз і вибудовується через протиставлення представникам іншої групи – таким собі «вони» [13, с. 21].

Ця психологічна особливість групової самосвідомості дуже часто використовувалася і використовується в політиці для відволікання громадян від реальних економічних та соціальних проблем та для формування бажаної суспільної думки. Влада дуже часто шукає поганих «інших», щоб вся провина за невдале життя лягала на них.

Необхідною умовою формування в особистості громадянських рис, детермінантою становлення її духовності є адекватний розвиток національної самосвідомості – вважає відомий український психолог М. Боришевський, – і

визначає національну самосвідомість як усвідомлення особистістю себе часткою певної національної (етнічної) спільноти та оцінювання себе як носія національних (етнічних) цінностей, що склалися у процесі тривалого історичного розвитку національної спільноти, її самореалізації як суб'єкта соціальної дійсності. Він вважає, що «національній самосвідомості конкретної особистості, як і самосвідомості всіх представників нації, з якою конкретна особистість себе ідентифікує, притаманне прагнення до самовираження і самореалізації своєї національної сутності, неповторності, потреба зайняти гідне місце серед інших національних спільнот та зробити помітний внесок у розвиток людської історії» [1, с. 317].

Актуалізація національної самосвідомості відбувається повсюдно через канали комунікації. На неї впливають різні фактори, її зміст та соціальні функції постійно змінюються. Будучи продуктом відображення і самопізнання, самосвідомість має складну внутрішню структуру та глибинну функціональну активність. В процесі самовідображення самосвідомість проявляє свій сегментарний характер. Вона має три основні модальності – когнітивну, емоційну та конативну (поведінкову) [4, с. 69]. Ця структура спостерігається як на особистісному рівні так і на рівні спільноти. Оскільки самосвідомість національної спільноти (групова самосвідомість) щодо структури та функцій аналогічна індивідуальній самосвідомості, розглянуті нами закономірності зберігають свою наукову валідність і в їх застосуванні до системи групової, у тому числі національної, Ми-концепції.

Когнітивний компонент самосвідомості забезпечує суб'єкта пізнання фактами, що характеризують власне Я. Емоційний компонент забезпечує ставлення до себе, до своєї спільноти, що породжує відповідні почуття та емоції, які і є основою для формування національної самосвідомості. Наявність цих двох компонентів породжує третю модальну складову самосвідомості – конативну, що актуалізує у свою чергу мотиваційний потенціал Я/Ми-концепції. Структурними складовими Я/Ми-концепції є різновиди Я-образів: реальне Я, ідеальне Я, динамічне Я, етнічне Я, фантастичне Я, соціальне, або дзеркальне, Я та ін. [4, с. 45–56]. Такий детальний розгляд структури самосвідомості дає нам змогу зрозуміти яким чином відбувається формування національної самосвідомості в умовах глобалізації, як ці два явища – національна самосвідомість та глобалістичні суспільні процеси – взаємообумовлюють один одного.

Найбільш важливим у нашому контексті є прояв соціального, або дзеркального Я. Воно розвивається у процесі соціальної взаємодії і включає в себе уявлення та установки про те, як суб'єкта бачать інші. Це Я у свою чергу складається ще із 3-х компонентів: уявлення про те, як сприймають нас інші; уявлення про те, як вони оцінюють нас; наше ставлення до цих оцінок. Дзеркальне Я регулює адаптативну сторону діяльності. До цього ж відноситься і такий аспект Я/Ми-концепції як «само представлення», а точніше «презентація себе іншим». [3, с. 188–196]. Тут можна виділити два мотиви: бажання сподобатися іншим та бажання конструювати, вдосконалювати себе.

Перший виникає з бажання подобатися іншим і бути ними прийнятим та бажання впливати на людей. Що стосується другого мотиву, то коли відбувається презентація себе іншим, ми намагаємося показати такі риси, які по суті є компонентами нашого ідеального Я. Якщо така самопрезентація вдається, це зобов'язує нас самовдосконалюватися.

Цей процес ілюструє складне переплетення підструктур самосвідомості, багатогранність функціональних зв'язків самосвідомості як єдиного цілого. Ідеальне Я через дзеркальне Я діє на реальне Я, модифікуючи останнє та забезпечуючи динаміку самосвідомості та її подальше формування за принципом реальності.

Міжнародна та міжетнічна взаємодія є не лише умовою самопізнання відповідних спільнот, але й стимулом їх самоконструювання. Міжнародні контакти максимально активізують національні/етнічні Я/Ми-образи та спричиняють акти самопрезентації, що у свою чергу сприяє процесу самовдосконалення. Глобалістичні процеси розширюють можливості міжнародних та міжетнічних контактів у великому спектрі галузей: це і світові олімпіади, де кожна нація може презентувати себе найкращим чином, це і різного роду міжнародні конкурси, кінофестивалі, технологічні виставки, інтелектуальні конгреси, конференції тощо. Тож у результаті неодноразового представлення себе іншим у певному образі відбуваються зміни у сфері мотивації, що вносять і відповідні зміни в Я/Ми-концепцію в цілому. Ті почуття та мотиви, що виникають у цьому процесі самопрезентації ведуть до інтеріоризації даного позитивного (чи негативного) образу з його когнітивними, емоційними та конативними компонентами, і спільнота через деякий час, а особливо, коли ці процеси відбуваються неодноразово, починає бачити себе і ставитися до себе як до носія цих характеристик [7, с. 287–288].

Та для гармонійного функціонування національної самосвідомості спільноти важливим є співвідношення її структур, про які йшлося вище. Наприклад, коли в розглянутих нами процесах спостерігається великий розрив між реальним та ідеальним Я, тоді суб'єкт в силу недосяжності презентованого образу втрачає мотивацію до самовдосконалення. Як результат може спостерігатися емоційний дискомфорт та наявність значних внутрішніх конфліктів. В спільноті особливо важливою є міра конгруентності між ідеальним та реальним, а також між реальним та соціальним Ми-образами.

Втягуючи всіх в стихію конкуренції на планетарному рівні, глобалізація повсюдно породжує рестратифікацію суспільств, поглиблює нерівності між соціальними групами, їхню внутрішню фрагментацію та наростання потенціалу конфліктності. В таких умовах є природним звернення переважної більшості суспільних сил до об'єднаної філософії національної ідеї, не дивлячись на обмежені національні можливості та протидію тих, хто найбільш виграє від максимальної лібералізації глобальних зв'язків.

А. Налчаджан у своїй роботі «Етнопсихологічний самозахист та агресія» детально досліджуючи міжетнічні конфлікти стверджує, що ці конфлікти однозначно сприяють розвиткові Я-концепції етносів, а в цьому сенсі, сприяють і розвиткові етносів та націогенезу. Виникаючи між етносами,

конфлікт змушує їх ізольовуватися один від одного, чіткіше усвідомлювати власні межі як у просторовому, так і в психологічному сенсі. Це у свою чергу приводить і до внутрішнього згуртування та викликає психологічну готовність до протистояння ворогам. Як конфлікти, так і загроза їх створення, кризи та боротьба етносів, є факторами, що сприяють, на думку Налчаджана, розвиткові національної/етнічної самосвідомості, позитивній самоідентифікації та згуртуванню. Протистояння спільнот посилює національну самосвідомість, «почуття відповідальності за долю своїх співгромадян, викликає бажання краще знати історію та культуру власного народу. Інакше кажучи, міжетнічні конфлікти сприяють відродженню нації, її культурному та політичному ренесансу» [6, с. 48–49].

На фоні вищесказаного ідея перемоги «єдиного культурного порядку глобального ринку» викликає чимало теоретичних заперечень. На противагу всім існуючим до сих пір культурним системам – історично самобутнім та емоційним – сучасна поп-культура, відірвана від конкретної етнічної історії та географічного середовища, є нейтральною та штучною, як і її технологічна основа. Ця відірваність від історичного коріння, і особливо від високих досягнень потужних національних традицій найбільше знецінює в головному – змістовому відношенні – сам транснаціональний «культурний потік». В силу того, що цей потік вступає у протиріччя з найважливішими аспектами людської природи, він не здатен відгукнутися в душах, а відтак, навряд чи в змоззі стати основою консолідації та глобальної самосвідомості. Між тим, як ми вже наголошували, потреба у виробленні ідентитетів зростає. В результаті створюється додатковий ґрунт для піднесення етнічної та етнічно орієнтованої національної самосвідомості.

Позитивним прикладом транснаціональних тенденцій, які об'єднують, стають запорукою прогресу, відкриваючи доступ до одних і тих самих ідей, технологій, інформації, товарам, цінностям тощо, зазвичай наводять порівняно успішні результати європейської інтеграції. Та в результаті інтеграційної дискримінації держави, що опинились у невідгданому як політичному так і економічному та культурному становищі, все більше схиляються до використання політичних інструментів для захисту своїх національних інтересів. «Світ, який зв'язаний фізично, але не має консенсусу у фундаментальних цінностях та пріоритетах, може стати ареною конфліктів, які будуть ще менш керованими, ніж попередні суперечки між націями» [8, с. 143].

Подібну точку зору, можливо навіть більш драматичного розвитку подій, представляють і сучасні психоаналітики, які теж вважають, що західне суспільство, яке іде у фарватері глобалізації, вступило в культурну кризу, яку характеризують чотири явища: об'єднання мас, розпад старого канону, розкол між свідомістю і несвідомим та розрив між індивідом та колективом [9, 12].

Основною проблемою з психоаналітичних позицій представляється розкол між свідомістю та несвідомим. Перебуваючи на полюсі, протилежному несвідомому, та від початку представляючи прагнення особистості до цілісності, свідомість може втратити зв'язок з цілим і дегенерувати. Формою,

якої набуває зазвичай такого роду дегенерація на Заході, є не духовна інфляція, а склероз свідомості, коли Его ототожнюється із свідомістю як формою духу. В більшості випадків це означає ототожнення духу з інтелектом, а свідомості – з мисленням. Через подібний екстремізм система свідомості втрачає своє істинне значення компенсаторного органу центроверсії, функція якого полягає в представленні та реалізації цілісності психіки. Его дегенерує в психічний комплекс, і у своєму егоцентризмі проявляє характерну для будь-якого комплексу одержимість самим собою [9, с. 395].

Вилучення емоційних компонентів і відчуження Его від світу архетипічних образів приводить у результаті до нездатності реагувати на чуттєві образи взагалі, що особливо характерно для сучасної людини. Та проблема ще і в тому, що лише зв'язок свідомої системи з емоційно окрашеним субстратом несвідомого робить можливою здатність до творчості. Тому доведена до крайності диференціююча та пригнічуюча емоції тенденція західного розвитку справляє стерилізуючу дію та перешкоджає розширенню свідомості. Еріх Фром неодноразово у своїх працях наголошує та тому, що варто зрозуміти – «будь-яка ідея має в основі своїй емоційний ґрунт. Цей факт особливо важливий для розуміння суті любой культури. Різноманітні суспільства чи суспільні формування мають свій неповторний характер, який є основою для формування різних ідей» [12, с. 343]

В слід за руйнацією архетипічного канона, який представляє, на думку Еріха Ноймана, найвищі та найглибші цінності нації та організує її релігію, мистецтво, свята та повсякденне життя, людьми заволодівають і захоплюють їх, подібно злим демонам, одиничні архетипи. Особистістю починає управляти будь-яка домінанта, яку лише можна уявити. Свідченням того є факт, що під личиною, яка нікого не вводить в оману, влада над життям колективу часто належить вбивцям, бандитам, гангстерам, злодіям, брехунам, тиранам та шахраям. Їхня безпринципність та лицемірство усвідомлюються – та викликають захоплення. Своєю безжальною енергією вони черпають у кращому випадку із якогось випадкового архетипічного вмісту, який тримає їх під своєю владою. Відповідно, динамізм одержимої особистості виявляється доволі високим, тому що у власній обмеженій примітивності вона не переживає ніяких змін, які роблять людей людяними. «Разом з нігілістичною позицією по відношенню до цивілізації і людства роздувається сфера Его, що виражається в тупому егоїзмі повної байдужості до спільного благополуччя і в намаганні існувати егоцентрично, коли власна влада, гроші і «враження» – наймовірніше порожні, але рясні – займають кожну годину дня» [9, с. 399].

В процесі розвитку Заходу позитивний по своїй суті процес звільнення Его і свідомості від тиранії несвідомого став негативним. Він зайшов набагато далі розділення свідомості та несвідомого на дві системи та викликав розкол між ними; і так само як диференціація та спеціалізація дегенерували в надмірну спеціалізацію, так і цей розвиток пішов далі формування індивідуальної особистості і породив розпорошений індивідуалізм.

Єдино можливим виходом із кризи західного глобалізованого світу, на думку теоретиків психоаналізу, є «поворот розуму від свідомості до

несвідомого, відповідальне зближення людської свідомості із силами колективної психіки» [9, с. 401].

Чи володіє в такому випадку глобалізація такими властивостями і такою силою, щоб повністю зруйнувати століттями сформовану систему цінностей етносу шляхом заміни всіх її елементів і тим самим привести до остаточної втрати національної ідентичності. Очевидно, що це неможливо. Досить вагомим видається і той принцип, який свідчить, що дія породжує протидію. Глобалізація – це невід'ємна частина нашої реальності, і, в той же час, у всьому світі спостерігається прагнення народів зберегти свою самобутність, підкреслити унікальність власної культури та психологічного складу, сплеск бажання зберегти етнічну ідентичність, усвідомлення приналежності до певного етносу. Пояснюється це, насамперед, тим, що етнос як культурний феномен найбільшою мірою в епоху інформації та глобалізації здатний успішно виконувати важливі для кожної людини функції: орієнтувати в навколишньому світі, поставляючи відносно впорядковану інформацію, задавати загальні життєві цінності, захищати, відповідаючи за соціальне і фізичне самопочуття.

Висновки. В силу того, що розвиток національної самосвідомості являє собою складний, довготривалий, та не зовсім прямолінійний процес, пов'язаний з еволюцією самого народу, його не завжди і не в усьому можливо охарактеризувати закономірними якісними і кількісними показниками. Кожне нове покоління має заново переосмислити особливості власної спільноти та сформувати національну самосвідомість у відповідності до сучасного світу. Найбільш інтенсивними процеси формування національної самосвідомості є в моменти змін в суспільних відносинах, коли з'являється потреба осмислити досвід минулого, сформулювати перспективи розвитку, вибудувати цілісну соціально-історичну систему, яка б складалася із найбільш характерних для нації політичних, ідеологічних, економічних, культурних та інших утворень, що поєднувалися б у одному просторово-часовому континуумі. Сучасні суспільні процеси, що ведуть до глобалізації світу у той же час є і потужними мотиваторами, що змушують національні/етнічні спільноти, переглядати власний досвід та вибудовувати відповідну стратегію з позицій власного національного інтересу та загальнолюдського розвитку, що у свою чергу актуалізує процес формування національної та глобальної самосвідомості.

Література

1. Боришевський М. Дорога до себе. Від основ суб'єктивності до вершин духовності. – К.: Академвидав, 2010. – 416 с.
2. Гнатенко П.И. Этнопсихоанализ. – К.: Вища освіта, 2009. – 159 с.
3. Гофман Э. Представление себя другим // Современная зарубежная социальная психология. – М., 1984. – С.188–196.
4. Кон И.С. Проблема «Я» в психологии // Психология самосознания. Хрестоматия. – Самара: «БАХРАХ-М», 2000. – С.45–97.

5. Култыгин В. Незападные концепции глобализации // Режим доступа: http://www.perspectivy.info/oykumena/kotel/nezapad_koncepcii.htm
6. Налчаджян А.А. Этнопсихологическая самозащита и агрессия. – Ереван: «Огебон», 2000. – 408 с.
7. Налчаджян К.А. Самопознание, самосознание и этническая Мы-концепция // Вестник СамГУ. – 2006. – №10/2 (50). – С.284–290.
8. Нарочницкая Е.А. Национальный фактор в эпоху глобализации // Процессы глобализации: экономические, социальные и культурные аспекты / РАН. ИНИОН. – М., 2000. – 232 с.
9. Нойман Э. Происхождение и развитие сознания. – М.: «Рефл-бук»; К.: «Ваклер», 1998. – 462 с.
10. Сміт Е. Національна ідентичність. – К., 1994. – 223 с.
11. Ставицька С.О. Духовна самосвідомість особистості: становлення і розвиток в юнацькому віці. – К.: НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2011. – 728 с.
12. Фром. Е. Бегство от свободы. Человек для себя. – М., 2001. – 670 с.
13. Эфендиев Ф.С. Этнокультура и национальное самосознание. – Нальчик, 1999., – 329 с.
14. Эшимбекова Н.С. Эволюция национального самосознания в эпоху глобализации // Вестник КРСУ. – 2012. – Том 12, №3. – С.82–85.

В статье рассматриваются особенности формирования национального самосознания в эпоху глобализации. Освещаются психологические явления, проявляющиеся в интеграционных процессах и влияющие на самоопределение национальных и этнических общностей.

Ключевые слова: глобализация, национальное самосознание, национальное становление, Я-концепция, архетипический канон, сознание, бессознательное.

The article represents peculiarities of national self-consciousness formation during a globalization era. The psychological phenomena that occur in the integration processes and affect the self-determination of national and ethnic communities are covered.

Key words: globalization, national self-consciousness, formation of nation, self-concept, archetypical canon, consciousness, unconscious.

УДК 159.9

О.О. Лазуренко

ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ОСНОВНИХ НАПРЯМКІВ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕМОЦІЙНОЇ СФЕРИ

У статті зроблений теоретичний аналіз концептуальних положень теорії емоцій. Розглядаються основні напрямки дослідження емоційної сфери особистості. Зроблено спробу розібратися у тлумаченні емоційної сфери, її специфічних особливостей на різних етапах становлення психологічної думки.